

Geográfia és hadelmélet

NAGY MIKLÓS MIHÁLY¹

Bevezetés

A 20. sz. két világháborúja, szinte számtalan helyi konfliktusa, évtizedeken át tartó hidegháborúja átalakította a hadelmélet, valamint a geográfia egymáshoz fűződő viszonyát is. Míg a századforduló éveiben e kapcsolat erősen egysíkú volt, és legtöbbször abban merült ki, hogy a különböző katonai kötelekek alkalmazásának geográfiai feltételeit vizsgálták, mára a földrajztudomány egyre nagyobb teret hódít a hadügyben, fokozott jelentőségre tesz szert a katonai gondolkodásban, és ezzel párhuzamosan a hadügy, a hadtudomány is visszahat a geográfiára. Vagyis a valamikori egyirányú kapcsolatot napjainkra bonyolult viszonyrendszer váltotta fel. E változás legfőbb oka a hadügynek és a hadtudománynak a 20. sz.-ban végbement rohamos fejlődésében rejlik. Ám e tudománytörténeti folyamat nem választható el a földrajztudomány – elsődlegesen a politikai földrajz –, valamint a geopolitika terén végbement változásoktól sem.

A hadelmélet és a geográfia tudományos problémája

A mai magyar geográfiai szakirodalomban a földrajztudomány, valamint a hadügy és hadelmélet kapcsolatát legtöbbször a katonaföldrajz kutatási területeinek leírásával, főbb sajátosságainak rögzítésével jellemezzük (GÖCZE I. 1997; NAGY M.–SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 1995a). E módszer a két oldal közötti viszony főbb vonásainak meghatározására alkalmas ugyan, de nem tekinthető teljesen tudományos értékűnek. Ennek okait egyrészt a leegyszerűsítő szemléletben, másrészt pedig abban kell látnunk, hogy politikai eseményeket, döntéseket gyakorta tudományos érvként fogadunk el.

A geográfia és a hadelmélet közötti viszonyrendszert eddig szinte kizárólag a katonaföldrajz szempontjából közelítettük meg, annak feladatairól beszéltünk. Ám a probléma ennél jóval összetettebb. Egyszerűen arról van szó, hogy a geográfia hadügyön belüli térhódítása meghaladja a katonaföldrajz kereteit, még akkor is, ha e tudományterület vizsgálati köre folyamatos bővülésen megy át (NAGY M.–SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 1995a), napjainkra pedig határozottan komplex jelleget öltött (GÖCZE I. 1997). E folyamattal párhuzamosan a geográfiai elem mind nagyobb szerepet kap a katonai gondolkodásban és korunkra a hadügy minden területét áthatja, még azokat is, amelyeknek látszólag semmi közük sincs a katonaföldrajzhoz.

Napjaink közhelyszámba menő megállapítása, amely szerint a földrajzi tudás, a széleskörű földrajzi ismeretek valódi erőtenyezővé váltak, a hadügyben fokozottan érvényes. Ennek oka elsődlegesen abban rejlik, hogy a fegyveres küzdelem – mint bármely más társadalmi tevékenység – a hadszíntér földrajzi viszonyaitól függ, a háború kimenetelét pedig a földrajzi tér determinálja.

Nyilvánvaló, hogy a modern hadügy, amelyet a viszonylag nagy katonatömegek, a magas fokú gépesítés és a társadalom erkölcsi, gazdasági potenciáljától való függés jellemez, minden mozzanatában geográfiai jellegű, és így az azt irányító elméletnek is szoros összefüggést kell mutatnia a földrajztudománnyal. Ebből pedig egyenesen az következik, hogy e bonyolult kapcsolatrendszer feltárása

¹ Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Hadászati Tanszék, 1581 Budapest, Pf.: 15.

elsődlegesen csak a hadügy és a hadelmélet geográfiai vizsgálatával oldható meg, ám ez a hadtudomány és a geográfia általános elméletének problémakörébe esik, nem pedig a katonaföldrajzéba. Hiszen ez utóbbi egyrészt továbbra is a katonai kötelek alkalmazásának földrajzi feltételeit vizsgálja, másrészt pedig a társadalmat fenyegető válságjelenségek geográfiájával foglalkozik.

E szemléletbeli probléma mellett – legalább ilyen súlyú – hiba a politikai események, folyamatok, döntések tudományos érvként való elfogadása is. A geográfiai elem hadügyön belüli térhódítását – azonosítva a katonaföldrajz kutatási területeivel – legtöbbször azzal szoktuk indokolni, hogy a világban az 1980-as évek végétől végbement politikai változások hatására új jellegű válságok, konfliktusok kerültek előtérbe (etnikai, vallási konfliktusok, tömeges migráció, gazdasági veszélyek, ökológiai veszélyek, szervezett bűnözés stb.). Ráadásul a konfliktusok tudománnyal szembeni kihívását gyakorta a Magyar Köztársaság biztonságpolitikai, valamint honvédelmi alapelveivel határozzuk meg, ami ugyan valóban serkentőleg hat a magyar katonaföldrajz vizsgálati területeinek gyarapodására, de önmagában még nem tudományos érv. A tudományos ok valójában a hadtudományi – elsősorban hadászati, hadelméleti – gondolkodás fejlődése, a hadügy belső folyamatrendszere, és ily módon mindenek csupán kísérő jelenségei a fent említett politikai események, dokumentumok.

Mindebből látható, hogy a geográfia és a hadtudomány közötti viszonyrendszert más szempontból, vagyis a két tudomány jelenségei alapján kell vizsgálni, ezen belül is elsődlegesen a hadügy változásaiból kiindulva. Ez fogja ugyanis meghatározni annak a földrajztudományra gyakorolt hatását is. A kérdéskör tárgyalásának módszertani eljárását tekintve ugyanaz a két lehetőség áll előttünk, mint a geopolitika tudományos voltának bizonyítására (SCHUMACHER, R. 1938).

A módszerbeli azonosságot elsősorban az indokolja, hogy a geográfiai tényezőket is figyelembe vevő társadalomtudományi területek közül főleg a geopolitikai és a geostratégiai elméletek azok, amelyek megszületésüktől kezdve fokozott érdeklődést mutattak a katonai kérdések, a hadügy elméleti problémái iránt (CSIZMADIA S. 1998; KOVÁCS J. 1991; NAGY M. 1999a). A kérdéskörrel foglalkozó SCHUMACHER, R. az 1930-as években már úgy vélte, hogy a kérdés vizsgálatának valójában két lehetséges útja van; a fejlődéstörténeti (genetikus), valamint a logikai út. A két eljárás között úgy tett különbséget, hogy a genetikus út esetében a tudományterület fejlődéstörténetének nyomon követését szorgalmazta, míg a logikai út esetében a geopolitika által vizsgált kérdéseket akarta alaposan elemezni abból a szempontból, hogy van-e önálló kutatási tárgya, léteznek-e csak rá jellemző módszerei, fogalmi kategóriái.

Jóllehet SCHUMACHER, R. két igazolási eljárása a geográfia és a hadügy kapcsolatrendszerében is követhető, ám az az éles elválasztás, amelyet ő követett, mégsem ültethető át mechanikusan az általunk vizsgált kérdésre, sőt – tegyük hozzá – egyetlen hadtudományi probléma kutatására sem. Ennek oka az, hogy a modern hadügyben szinte egyetlen olyan hadelméleti kérdés sincs, amelyben a fejlődéstörténeti vonásokat mellőzni lehetne, a klasszikus hadelmélet pedig maga is alapvetően épít a történelmi eseményekre (VON CLAUSEWITZ, C. 1961–1962), azok szakmai értékelésére.²

Mindez kiegészül azzal is, hogy a főbb hadelméleti iskolák esetében nem lehet beszélni egyértelműen elavult elméleti kérdésekről. Hiszen a háborúról – mint a társadalom különleges állapotáról – szóló nézetek, tudományos megállapítások közül, mindig az adott, konkrét, történelmi, politikai, hadügyi helyzet dönti el, hogy mely időpontban, mely szakmai kérdés megoldására, mikor, milyen elemeket veszünk ki, és a gyakorlati igényeknek megfelelően miként építünk belőlük új elméleti rendszert. Egyszerűbben fogalmazva azt kell mondanunk, hogy sem a nemzetközi, sem a magyar hadelméletben nincsen új a nap alatt, ellenben a gyakorlati hadügyet tekintve – és itt elsősorban eljárásról, technikai

² CARL VON CLAUSEWITZ A háborúról című művének A példák című fejezetében (Második könyv, Hatodik fejezet) miután rögzítette fenntartásait a hadtörténelemből vett példák alkalmazásával kapcsolatban, így fogalmaz: „...Meggyőződéven a történelmi példák szükségességéről és az alkalmazásukkal járó nehézségekről, megállapíthatjuk egyúttal azt is, hogy mindig a hadtörténelem legújabb eseményeiből kell merítenünk, ha eléggé ismertek, és feldolgozták már őket...” (CLAUSEWITZ, 1961–1962. I. köt. 179 p.)

eszközökről van szó – minden nap valami újdonságot hoz. Ennek alapján fogalmazhatunk úgy is, hogy a hadügynek mindig kettős arculata van; míg az elmélet állandó, addig a gyakorlat gyorsan változik.

A hadügy e kettős arculatából következik, hogy a geográfia és a hadelmélet kapcsolatának vizsgálatakor nem lehet élesen elválasztani egymástól a genetikus és a logikai módszert, hiszen – mint láttuk – alapvető szakmai elvárás a történetiség elvének követése (a genetikus szemlélet) és a gyakorlati problémák megoldására való törekvés is (a logikai út). Vagyis mindkettőnek egyszerre kell jelen lennie, ami esetünkben annak vizsgálatát jelenti, hogy a gyorsan változó szakmai kérdésekre a viszonylag állandó hadelmélet miként adott és ad választ és ez miként állt kapcsolatban a geográfiai szemlélettel.

Hadelmélet és geográfia

A 20. sz. két német geográfus katonájának – HAUSHOFER, K. (1932) és NIEDERMAYER, O. VON (1942) – munkásságában a geográfia és a hadügy közös szemlélete két önálló eszmerendszerré vált. NIEDERMAYER, O. VON védelmi geográfija (Wehrgeographie) a háborút szolgáló politikai földrajzot jelentette, míg HAUSHOFER, K. esetében a védelmi geopolitika (Wehrgeopolitik) sajátos, földrajzi alapú hadelmélet volt. Már e két, egymással szorosan összefüggő, egymást leginkább kiegészítő iskola megszületése is jelzi, hogy a hadügy és a hadelmélet szorosan kötődik a geográfiához.

Am a földrajz és a hadtudomány kapcsolatrendszerének vizsgálatakor – HAUSHOFER, K. és NIEDERMAYER, O. VON rendszerét félrerakva – a modern hadügy alpművével kell kezdenünk, vagyis VON CLAUSEWITZ, C. *A háborúról* (Vom Kriege) című művével, amely minden azt követő hadelméleti rendszer alapja lett, és amelyből a 20. sz. nagy katonai elméletei is kinőttek. A CLAUSEWITZ-i hadelmélet esetében annak két – kérdésünk megoldásához közelebb vivő – oldaláról kell szólnunk; először arról, hogy maga az alpmű mennyiben tartalmaz földrajzi tárgyú fejtegetéseket, másrészt pedig a háború CLAUSEWITZ-i fogalmáról és a háború, valamint a politika egymáshoz való viszonyáról.

Gyakorta katonai szakemberek is figyelmen kívül hagyják, hogy VON CLAUSEWITZ, C. elméleti rendszere – főleg gyakorlati tapasztalatokból kiindulva – elismerte a földrajzi viszonyoknak a katonai tevékenységekre gyakorolt hatását, hiszen művének külön részfejezeteiben beszélt a terep, a napszak és az időjárás, valamint a táj kényszerítő erőiről.³ Am emellett legalább olyan fontos volt, hogy VON CLAUSEWITZ, C. korának hadművészete már nagy, egész országrészeket, esetleg országokat magába foglaló hadszínterekben gondolkodott, amely minden bizonnyal magával hozta a geográfiai szemlélet térhódítását a hadügyben. A kor hadseregei – méretükbeli megnövekedésükből adódóan – egymástól különálló oszlopokban, széttagoltan meneteltek és az egész hadjárat arra irányult, hogy az

³ CLAUSEWITZ szemlélete természetesen tükrözte a 19. sz. elejének viszonylag mechanikus földrajzi felfogását. Ezzel kapcsolatban kell megjegyezni, hogy tudásunk szerint eddig sem a nemzetközi, sem a magyar tudománytörténet nem adott választ arra a kérdésre, hogy a korabeli földrajztudomány és hadtudomány két nagy alakja, ALEXANDER HUMBOLDT és VON CLAUSEWITZ, CARL hatottak-e és miként egymás munkásságára. Pedig e kérdés vizsgálata már azért is érdekes lenne, mert a két tudományterület e jelentős alakjai szinte egy időben dolgoztak és műveik is szinte egyszerre jelentek meg. Az a földrajzi determinizmus, amelynek Humboldt jeles alakja volt, CLAUSEWITZ hadelméletében – főleg gyakorlati tapasztalatokból kiindulva – így jelent meg; „...*Vannak tényezők, amelyek állandó kísérői az ütközetnek, és több-kevesebb hatással vannak Reá. A haderő alkalmazása során ezeket szintén vizsgálat tárgyává kell tennünk. Ezek a tényezők: a napszak és az időjárás. ...A terep, amelyet inkább a táj és a földfelület fogalmára bontunk, szigorúan véve, nem lehetne hatással az ütközetre, ha az teljesen sík területen, megműveletlen rónaságon folyna.*

Steppéken ez valóban előfordul, megművelt európai vidéken azonban aligha lehetséges. Ennél fogva a kultúrnépek között nehezen képzelhető el olyan ütközet, amelyre a táj és a földfelület hatással ne volna...” (CLAUSEWITZ, 1961–1962. I. köt. 134. p.)

úgynevezett döntő csata színterén egyesüljenek. A külön menetelni, de együtt harcolni elvével kezdődött az a fejlődési folyamat, amelynek eredményeként a katonai szakma elméletében is egyre nagyobb szerepet kapott a földrajzi szemlélet, hiszen a hadszíntér földrajzi kiterjedése, annak mesteri kihasználása a CLAUSEWITZ-i rendszer szerint alapvetően befolyásolhatta a hadjárat kimenetelét.

VON CLAUSEWITZ, C. művének külön érdeme, hogy A táj és a földterület című fejezetében felismeri a hadszíntér hadseregformáló hatását is, azt a hatást, amelyet a magyar geográfiai szakirodalomban majd az első világháború időszakában STRÖMPL G. fogalmaz meg (STRÖMPL G. 1916). Azt azonban látni kell, hogy VON CLAUSEWITZ, C. geográfiai felismerései – bármennyire helytállóak még napjainkban is – elsősorban a földrajzi tényezők fegyveres küzdelemre gyakorolt konkrét hatásában merülnek ki.⁴ Ami befolyást életműve a geográfia és a hadtudomány kapcsolatára gyakorolt, az már mind a háború sajátos CLAUSEWITZ-i értelmezéséből és a politikához való viszonyáról vallott nézeteiből ered.

A háborút VON CLAUSEWITZ, C. fegyveres erőszak útján történő akaratérvényesítésként fogta fel, vagyis abban olyan eszközt látott, amellyel a politika elérheti célját.⁵ A VON CLAUSEWITZ, C. munkásságát követő nagy hadelméleti rendszerek általában az erőszak gyakorlásának és az akaratérvényesítésnek a módjában térnek el egymástól, amennyiben egyik fajtájuk az erőszakot és az akaratérvényesítést elsődlegesen fegyveres küzdelemmel igyekszik valóra váltani, míg a másik fajtája a fegyveres küzdelem mellett az akaratérvényesítésnek más eszközeit is magáénak vallja. Ennek eredménye a hadelméletben az, hogy az egyik iskola képviselői – VON CLAUSEWITZ, C., MOLTKE, SCHLIEFFEN, LUDENDORFF, SZOKOLOVSKIJ stb. – gondolati rendszere mindig a fegyveres küzdelem körül forog, míg a másik irányzat esetében – LIDDELLHART, BEAUFRE, BECK, L., BURNHAUSER, A. stb. – ezzel szemben a társadalom és élete minden szférája felé nyitott katonai gondolkodást látunk. A hadelmélet két nagy irányzata – problémafelfogásából adódóan – eltérően viszonyul a háború geográfiai tényezőihez is.

Az első világháborút megelőző időszakban, amikor az európai vezérkarok a háborút csakis fegyveres küzdelemként fogták fel, és a politikai akarat érvényesítésének egyetlen módját, a nyílt harcot fogadták el, a katonai gondolkodás a háború földrajzi tényezőiben mindig hadszínteret, csatateret látott, vagyis azt a természeti, társadalom-földrajzi teret, amelyben a fegyveres összeütközés zajlik (WOINOVICH 1910). Ennek a katonai gondolkodásnak geográfiai szempontból magától értetődően a fegyveres küzdelem földrajzi környezetére kellett (és kell ma is) irányulnia.

Ám a 20. sz. rohamos hadügyi fejlődése, amely a fegyveres erők nagyságának növekedésével és a technikai eszközök elterjedésével járt együtt, azt eredményezte, hogy erősen átalakult a katonai gondolkodásmód is (MARKOVITS Á. 1931; JULIER, F. 1934; MAYER-CSEJKOVITS K. 1927; 1931). Persze a klasszikus, CLAUSEWITZ-i hadelmélet ekkor sem veszítette el örökérvényű igazságait, ám a tömeghadseregek megjelenése teljesen új dimenziókat adott a csapatok vezetésének, a hadműveletek irányításának. Így történt ez földrajzi szempontból is, hiszen míg VON CLAUSEWITZ, C. korában a vezérkaroknak hadszíntérben kellett gondolkodniuk, most hirtelen globális méretben, hadszínterek egész sorozatában kellett ugyanezt tenniük. E szemlélet bármennyire is a fegyveres küzdelemre irányult, de geográfiailag mégis egyre nagyobb kategóriákat kényszerült figyelembe venni.

Ám a geográfiai elem hadtudományon belüli térhódítása végül a másik iskolához és CLAUSEWITZ-nek a háború, valamint a politika viszonyáról alkotott elképzeléseihez kötődik. A CLAUSEWITZ-i hadelmélet a háborút a politika folytatásának tartja, és mint ilyet, a társadalmi élet

⁴ CLAUSEWITZ művében ezt így fogalmazta meg; „...A táj és a földterület három sajátosságával hat a haditevékenységekre: akadályozza a mozgást, akadályozza a látást, és fedez a tűzhatás ellen. Minden más e háromra vezethető vissza...” (CLAUSEWITZ, 1961–1962. II. köt. 104. p.)

⁵ CLAUSEWITZ a háború fogalmát így határozta meg; „...A háború tehát erőszak alkalmazása, hogy ellenfelünket saját akaratunk teljesítésére kényszerítsük...” (CLAUSEWITZ, 1961–1962. I. köt. 37 p.) A cél és az eszköz viszonyáról pedig műve elején így írt; „...Az erőszak, helyesebben a fizikai erőszak (mert erkölcsi vonatkozásban az állam és a törvény fogalmán kívül ilyen nem létezik) tehát az eszköz, akaratunknak az ellenfélre való kényszerítése pedig a cél...” (CLAUSEWITZ, 1961–1962. I. köt. 38 p.)

körébe utalja. A háborút az érdekek összeütközésének véli,⁶ a mai geográfia pedig ezeket egyértelműen földrajzi problémaként fogja fel. Már az első világháború időszakában megfogalmazódott az a gondolat, hogy a háborúk egyben a nemzetek olyan geográfiai törekvéseinek megtestesülései, amely alapján az államok politikai, külpolitikai életét irányítani kell (HENNIG, R. 1917).

Az első világháborúig a katonai szakma mintha figyelmen kívül hagyta volna azt, amit LIDDELLHART, a 20. sz. nagy katonai gondolkodója emel majd ki a CLAUSEWITZ-i elméletből, nevezetesen, hogy a háborút nem lehet pusztán csak katonai szempontok alapján vezetni, hiszen annak célkitűzéseit a politika határozza meg.⁷

Az első világháborút követő évtizedekben – részben a haditechnika rohamos fejlődésének hatására, részben pedig a háborúból levont tapasztalatoknak köszönhetően – a katonai gondolkodás egyre inkább a hadszíntereken túl is folytatott küzdelem felé fordult. A korszak meghatározó katonai gondolkodója, Erich LUDENDORFF *Der totale Krieg* (1936) című művében elismerte ugyan CLAUSEWITZ-nek a háború és a politika szoros összhangjáról vallott nézeteit, de ugyanakkor igen sajátos gondolatmenetet követve túllépett a csakis a hadszíntéren történő akaratérvényesítésen és saját háborús tapasztalataiból kiindulva azt mondta; az akaratérvényesítés érdekében a háborúnak az egész nép ellen kell irányulnia.⁸ LUDENDORFF elméleti rendszerének kulcskérdése a nemzeti erőforrásoknak a háború céljára történő összefogása volt, hiszen maga is azt tapasztalta, hogy az első világháborút valójában kevésbé a frontokon vívott fegyveres küzdelem, mint inkább a háterszágok kapacitása, a társadalmak erkölcsi tartása döntötte el.

⁶ CLAUSEWITZ klasszikus megállapítása mellett, amely szerint a háború nem más, mint a politika folytatása más, erőszakos eszközökkel, *A háborúról* című művének Második könyvében igen érdekes összehasonlítást tesz; „...A háború nagy érdekek összeütközése – véres megoldással, és csak ebben különbözik az összeütközések más fajtájától. Inkább hasonlítható a kereskedelemhez, mint a művészet-hez: a kereskedelemben szintén emberi érdekek és tevékenységek ütköznek és az sokkal közelebb áll a politikához is, amely ismét csak a nagyobb méretekben folytatott kereskedelem egyik fajtája. Emellett a háború a politika méhében fejlődik ki, sejtetően benne rejlenek már körvonalai, miként az élőlények tulajdonságai a csírában...” (CLAUSEWITZ, 1961–1962. I. köt. 144 p.) Ha elfogadjuk CLAUSEWITZ hasonlatát, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy a hadviselés alapvetően függ a földrajzi viszonyoktól. Hiszen – pusztán logikai úton – nyilvánvaló, hogy ha a gazdasági, kereskedelmi törekvések földrajzilag determináltak, akkor a háború lényegének, a fegyveres küzdelemnek is annak kell lennie.

⁷ Már CLAUSEWITZ művében szerepelt, hogy a háború tervezése túlságosan is sokrétű ahhoz, hogy csak katonákra lehessen bízni; „...Egyszóval a hadművészet a legmagasabb álláspontján politikává válik, de természetesen olyanná, mely nem jegyzékeket írkal, hanem csatákkal szolgál. Eszerint megengedhetetlen, sőt káros az a nézet, hogy egy nagy hadiesemény vagy ennek tervezése, tisztán katonai szempontból ítéltető meg. Esztelenség, amikor a kabinetek a háború tervezésénél katonákat kérnek fel, hogy tisztán katonai szempontból ítéljenek. De még esztelenebb a teoretikusoknak az a kívánsága, hogy minden meglevő hadi eszközt a hadvezérre bizzanak, aki ezután a háborút vagy a hadjáratot ehhez mérten tisztán katonai szempontból tervezi meg. Az általános tapasztalat is azt tanítja, hogy a háború fővonalait a mai hadügy sokrétűsége és fejlettsége ellenére, a kormány vagyis szaknyelven szólva, egy politikai és nem katonai intézmény állapítja meg...” (CLAUSEWITZ, 1961–1962. II. köt. 448 p.)

⁸ LUDENDORFF elgondolásai – jóllehet maga tagadta, hogy CLAUSEWITZ rendszere továbbra is érvényes lenne – sok vonásában merített a Vom Kriegé-ből. Hadtudományi szempontból azonban mindenképpen rögzíteni kell, hogy LUDENDORFF nem is annyira pusztán szakmai elképzeléseivel, mint inkább az azokból tévesen levont, a háború és a politika viszonyáról szóló következtetéseivel hívta ki maga ellen a kor és az utókor katonai gondolkodóinak kritikáját.

A hadtudomány és a geográfia szempontjából nem is annyira LUDENDORFF sokat kritizált, konkrét megállapításai az érdekesek, hanem az, ahogyan a háborút, a fegyveres küzdelmet – vagyis a hadtudomány tárgyát – össztársadalmi, politikai üggyé teszi. Minden elméleti tévedésével, logikai bukfencével együtt, itt jelenik meg a modern hadügyben legélesebben a politika és a háború szoros összefonódása, szinte olyan mérvű eggyé olvadása, amely a hadtudományi gondolkodást napjainkban is jellemzi. Persze itt sincsen másról szó, mint amit VON CLAUSEWITZ, C. is írt; a háború sokkal több annál, mint a katonák dolga.

E gondolat majd – szakmailag sokkal pontosabban – a 20. sz. másik nagy katonai gondolkodója, LIDDELLHART, B. H. felsőbb stratégiájában teljeseedik ki. Ő és követői egyrészt ismét a hadügy politikafüggőségét hirdették, de hadtudományi szempontból – részben a CLAUSEWITZ-i elméletet modernizálva – azt vallották, hogy az akaratérvényesítésnek a katonai eszközön kívül még számtalan más fajtája is létezhet. LIDDELLHART egyik követője, BURNHAUSER, A. (1966) a stratégiát sem pusztán katonai stratégiaként fogta fel, hanem össz-stratégiaként, amelynek részstratégiái vannak: politikai, szellemi-pszichológiai, gazdasági, technológiai és katonai. Ezt a rendszert nevezte LIDDELLHART felsőbb stratégiának, amelynek legfőbb feladatát éppen a háborút követő béke milyenségének elérésében látta.

Csakúgy, mint LUDENDORFF totális háborújánál, a politika és a hadviselés – amennyiben az akaratérvényesítés – itt is eggyé vált, ám az elérendő célok mások voltak; LUDENDORFFnál és követőinél az ellenfél társadalmi akaratának megtörése, elsősorban fizikai úton, LIDDELLHARTnál a békefeltételek rákényszerítése, de nem mindenáron fegyveres küzdelemmel, nemcsak fizikai kényszerrel.

Mindkét eszmerendszer társadalmi kapacitásban, iparban, technológiában, gazdasági, pszichológiai erőiben gondolkodik és ez az a pillanat, amikor a hadtudománynak is végképp nyitnia kell minden olyan tudomány és tudományterület felé, amely e kapacitásoknak az akaratérvényesítés érdekében történő felhasználását segíti. Hiszen a modern háború egyre inkább a szembenálló társadalmi potenciálok küzdelmévé válik, ez pedig azt jelenti, hogy vezetésében, tervezésében fokozatosan földrajzi probléma is lesz.

Fogalmazhatunk úgy is, hogy a hadügy gyakorlata és elmélete folyamatosan *geografizálódik*. Ahogy az újkori katonai stratégiában fokozatosan teret hódított az „indirekt hatású hadászat”⁹ (KOVÁCS J.), úgy tett szert egyre nagyobb jelentőségre a hadelméletben a geográfiai elem. Ez köszönhető annak is, hogy a hadtudomány kulcsterülete – a stratégia és benne a katonai stratégia – napjainkra összefonódott az államok biztonságpolitikájával, politikai törekvéseivel, vagyis a civil és a katonai szféra fokozatosan egybeolvadt (BRILL, H. 1981). Ez pedig megint a geográfiai elem hadügyön belüli térhódításának irányába mutat, hiszen a társadalompolitikai élete földrajzilag determinált.

E folyamat eredménye, hogy a geográfia és a hadtudomány közös területének, a katonaföldrajznak mind szélesebb különböző területeket kell átfognia. Mint láttuk, a modern hadelmélet egyre inkább kényszerítésekben, fenyegetésekben gondolkodik, mondhatjuk azt is; a társadalom teljes erőforrásaival való manőverezéssé válik, anyagi-szellemi kapacitásokkal dolgozik. Ez pedig magában rejti azt, hogy a geográfiának minden olyan területére is kitekintésének kell lennie, amely bármilyen mér-

⁹ Az indirekt típusú hadászat magyar megfogalmazója, KOVÁCS Jenő a direkt, valamint az indirekt hatású hadászat közötti különbséget így fogalmazta meg; „...Az egyik hadászati irányzat, amely az ellenség megsemmisítésére és területének birtokbavételére (megtartására) törekedett, leginkább az ókort és a 19–20. századot jellemezte, bár más történelmi korokban is megnyilvánult. Ezt az irányzatot „direkt hatású hadászatnak” is szokás nevezni. A másik hadászati irányzat a fegyveres erőket a nyomás, a kényszerítés, a kényszer alóli kibúvás eszközeiként alkalmazta, és a háború végső célját e hatások eredményeként politikai, gazdasági vagy más úton érte el. Ez az irányzat meghatározó módon a középkorban uralkodott, és ez jellemezte az angol hadászatot a gyarmatosítás és a gyarmattartás teljes időszakában. Ezt az irányzatot az „indirekt hatású hadászat” elnevezéssel is jelölik...” (KOVÁCS, J. 1991).

tékben is hozzájárul a társadalmi erőforrások alkalmazásához a külpolitikai akarat következetes érvényesítésében.

A modern hadügy földrajzi szempontból értelmezhető úgy is, mint a geográfiai potenciál érvényre juttatása és megóvása annak érdekében, hogy akaratunkat az ellenségre kényszerítsük. Végül is ez a klasszikus, a CLAUSEWITZ-i háború fogalmának földrajzi jelentése. Ám ebből a szempontból értelmezhető a társadalmat fenyegető, földrajzilag leírható, természeti és társadalmi folyamatok összessége is, amely napjainkban a geográfian belül új tudományterületei vannak születőben (biztonságföldrajz, kriminológiai földrajz, egészségügyi földrajz).

A társadalom földrajzi potenciáljának érvényre juttatása leginkább egyetlen, a hadügy szempontjából is fontos állapottól függ; a társadalom nyugodt, folyamatos életétől. Az ebben bekövetkezett, bármilyen, traumaszerűen fellépő zavar alapvetően nemzetbiztonsági kérdés is, és egyben csökkenti a földrajzi erőforrások nyújtotta lehetőségek kihasználását. Geográfiai szempontból ezért lényeges, hogy a modern katonaföldrajz vizsgálati területei napjainkra jelentősen kibővültek (NAGY M.–SÍPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 1995a; GÓCZE I. 1997), hiszen az így járul hozzá a hadtudomány legfontosabb gyakorlati értelméhez, a társadalom védelméhez. Ám ebben az esetben már kevésbé járul hozzá az idegen akaratérvényesítés megakadályozásához, mint inkább az egyéb természeti és társadalmi tényezők, jelenségek alkotta veszélyek elhárításához. Ennyiben lép túl két nagy klasszikus alakjának, NIEDERMAYERnek és HAUSHOFERnek rendszereire, és ennyiben váltja valóra HETTNER, A. már 1927-ben megfogalmazott gondolatát – igaz jóval szélesebb értelemben –, amely szerint a katonaföldrajznak két részből kellene állnia; az ország természeti viszonyainak általános, katonai – a modern értelmezésben: biztonsági – szempontú vizsgálatából, valamint a fegyveres küzdelem konkrét földrajzi helyeinek kutatásából.

Mindennek alapján elmondhatjuk, hogy a modern hadelmélet mindig geográfiai alapú. Annak kell lennie, mert olyan tényezőkkel operál, amelyek egységes szintézisben történő vizsgálata a földrajztudomány feladata. Ideális esetben a hadtudomány is ugyanilyen komplexitásra törekszik, de valódi célja az egységbe rendezett erőforrások védelme és alkalmazása. Így persze a két tudomány teljesen más lesz, de szoros kapcsolatuk vitathatatlan.

Geografikum és hadügy

A hadügy, hadtudomány és a geográfia kapcsolata nem egyirányú, tehát nemcsak az jellemzi, hogy a földrajzi szemlélet teret hódít a katonai gondolkodásban, hanem az is, hogy a háború és az azzal kapcsolatos jelenségek, eszmerendszerek hatnak magára a földrajztudományra is. Ebből a szempontból két kérdést kell megvizsgálni; egyrészt azt, hogy a hadügy jelenségei mennyiben jelentenek geográfiai problémát, másrészt pedig azt, hogy a katonai elméletek valójában gyakorolnak-e valamilyen hatást a földrajztudományra.

Az, hogy az ember védekezése a természeti erővel és más emberekkel szemben geográfiai kérdés is – 19. és 20. a sz. fordulója és az azt követő évtizedek nagy geográfusnemzedékei óta – földrajzi közhely. A klasszikus politikai földrajz szerint az embernek vannak szükségletei, amelyek között ott szerepel a védelem is (CHOLNOKY J. 1930; MENDÖL T. 1932).¹⁰ CHOLNOKY J. (1930) a védelem szükségleteit nyolc pontban adta meg; az elemi csapások elleni védekezés, ruházat, a lakás, várak, fegyverzet, orvoslás, az államok „szövetkezése”, valamint a vallás. Vizsgálatunk szempontjából e tényezők közül a mai hadügy kategóriájába a ruházat, a lakás, az orvoslás és a vallás kivételével a többi mind beletartozik, ami önmagában bizonyítja, hogy a hadügy egyben geográfiai probléma is.

¹⁰ Az ember védelmi szükségleteit MENDÖL Tibor így adta meg: „...A levegő, víz és élelem szükségleteihez hasonlóan jelentős szerepet tölt be az ember életében a védekezés. Megint nem tisztán emberi, hanem általános biológiai szükséglet. Ám a csupasztestű, védekező szervekben aránylag szegény ember maga volt kénytelen az időjárás viszontagságai ellen ruháról, hajlékról, az állati és emberi támadás ellen fegyverről gondoskodni...” (MENDÖL T. 1932. 23 p.)

Az igazi kérdés tulajdonképpen az, hogy az intézményesült védelem – esetünkben a hadügy kérdései – mennyiben jelentenek földrajzi problémát, mennyiben felelnek meg a geográfikum kategóriájának. E vonatkozásban KÁDÁR L. megállapítására kell itt utalnunk, aki 1956-ban úgy fogalmazott; „...nem az tesz valamit földrajzilag érdekessé, hogy földfelszíni elterjedése van, hanem az, hogy a földrajzi burok fejlődésére, életére hatása van...” (KÁDÁR L. 1957)¹¹ Jóllehet, a társadalom és megnyilvánulásainak földrajzi elterjedése geográfiai probléma – és így a hadügy jelenségeinek térbeli szerveződése is az –, de a fenti idézetet alapul véve a fő kérdés az, hogy vajon a hadviselés mennyiben hat magára a társadalomra és annak földrajzi terére. A válasz csak látszólag egyértelmű, hiszen a magyar geográfia még nem foglalkozott behatóan e kérdéssel. Pedig lenne mit tanulmányozni!

Abból kell kiindulnunk, hogy maga a háború, a hadügy társadalmi folyamat, amely mint ilyen, nem pusztán a társadalmi folyamatokat változtatja meg, hanem egyben átalakítja földrajzi környezetét is. A fegyveres úton történő társadalmi szintű akaratérvényesítés a földrajzi tér és a társadalom kapcsolatának legjobb példája. Egyrészt azért, mert maga a földrajzi viszonyrendszer determinálja az adott társadalmat és annak hadügyét, másrészt pedig azért, mert az akaratérvényesítés folyamán maga a hadügy is átalakítja az öt meghatározó földrajzi környezetét. Különösen így van ez a modern, a gépesített hadügyben, az indirekt hatású hadászat korában.

A hadügy földrajzi burokra kifejtett hatását két szempontból lehet vizsgálni: a *tájra gyakorolt konkrét átalakító*, továbbá a *társadalom térbeli szerveződését módosító* hatásában. Tájförmáló tényezőként az egyes fizikai faktorok módosításában érvényesül. Ebbe a kategóriába sorolható pl. a katonai célokból átalakított vízhálózat, a domborzat egyes elemeinek megváltoztatása, a természeti környezet elemeinek maradó károsítása. Matematikailag, fizikailag mérhető, a kartográfia ezgakt módszereivel pontosan megjeleníthető hatások ezek.

Mindez kevésbé mondható el a hadügynek a társadalom térbeli szerveződését módosító hatásáról, hiszen az előzőekhez hasonló, számszerűsíthető kapcsolat ebben az esetben nem mutatható ki. Ám tény, hogy a társadalom térbeli szerveződése annak katonai eszközökkel elérendő céljai, saját védelme mégis hatással van egymásra. Az ipar, a közlekedési hálózat telepítése, az energiatermelés telephelyeinek kiválasztása nyilván katonai szempontok figyelembevételével is történik. A stratégiai fontosságú nyersanyaglelőhelyek kiválasztásánál és hasznosításánál pedig – a gazdasági szempontok mellett – a fegyveres erők fejlesztési irányai mérvadóak. Bizonyára elegendő ezzel kapcsolatban az egykori Szovjetunió Urálon túli térségeinek gazdasági, ipari fejlesztésére utalnunk, vagy az ottani „katonavárosokra”, amelyekhez hasonlót a nagy ország európai területein is találhatunk.

A katonai érdekek érvényesítésének hatása még erősebben jelenik meg – igaz áttételesen – a háborúkat lezáró békeszerződések folyamán meghúzott államhatárok esetében. Ennek egyik példája a két világháború közötti, és az azt követő német ipar területi elhelyezkedésének átrendeződése. A két világháború közötti Németország ipara a nyersanyaglelőhelyekre, a közlekedési hálózatra és a munkaerőre települt egyenletes elrendeződést mutatott, amelyen belül a súlypont az ország Ny-i vidékein helyezkedett el (Essen, Dortmund, Düsseldorf, Darmstadt, München) (RADÓ, S. 1930). Az Elbától K-re eső területek főbb ipari központjai – a centrális elhelyezkedésű Berlin kivételével – a D-i vidékeken alakultak ki (Zittau, Görlitz, Breslau, Waldenburg) (RADÓ S. 1930).

A második világháborút követően, a német államhatárokon bekövetkezett változások – az Oderán túli területek elvesztése, valamint a két német állam létrejötte – átrendezték a német ipari központokat is. Míg a Német Szövetségi Köztársaság gazdasága szerves folyamatként a már meglévő ipari centrumokon fejlődött tovább, a Német Demokratikus Köztársaság területén új ipari központok és iparvidékek jöttek létre. Ezeknek a második világháború előtt zömükben csak csírái voltak meg (RADÓ, S. 1968) vagy legalábbis az egységes, nagy Németország kevésbé fontos ipari központjai voltak. Így lett az egykori, textiliparáról híres városból, Chemnitzből Karl-Marx-Stadt, ipari, tudományos, kulturális központ és az NDK szerszám- és gépjáratásának egyik legfontosabb centruma. Ez is a háború áttételes hatása volt, hiszen a két részre szakított Németországban újjá kellett szervezni a gazdasági

¹¹ KÁDÁR László a Magyar Földrajzi Társaság 1956. szept. 21–23-án tartott pécsi vándorgyűlésén elhangzott előadásában foglalkozott a geográfikum problémájával. KÁDÁR véleményét támogatták az utána hozzászólók is; BONA Imre, SZABÓ Pál Zoltán. A. NAGY Miklós és SZÉKELY András.

életet, a hidegháború évtizedeiben pedig, amikor remény sem volt az egyesítésre, az új államhatárokon belül kellett egységes, működőképes gazdaságot teremteni. Ugyanez a folyamat figyelhető meg Magyarország esetében is, hiszen a trianoni békeszerződést követően a területileg jelentősen megcsönkített ország gazdasági újjászervezése a gazdasági élet teljes térbeli átrendezését igényelte.

Az elmondottakból látható, hogy a hadügy indirekt hatásaként a társadalom térbeli szerveződése jelentős változásokon mehet át, ami egyben azt is jelenti, hogy a geográfia – legtöbbször nem tudatosan, de valamilyen szinten – foglalkozik a honvédelem, a fegyveres erők kényszerítő hatásaival. Ez pedig önmagában hordozza azt, hogy a földrajztudományra a háborúnak, a hadügynek hatnia kell. Ám e hatás valójában a geográfia szemléletén érhető tetten.

A geográfia 20. sz.-i történetében főleg az első világháború időszakához kötődik az a szemléletváltás, amely a hadügy determináló hatását bizonyítja a földrajztudomány felé. Amikor TELEKI Pál rögzítette a szintetikus földrajz fogalmát, annak végső térhódítását az első világháborúhoz kapcsolta.¹² De ugyanúgy az első világhétség hatásának tulajdonítható, hogy elsősorban a magyar és német geográfusok figyelme a háború földrajzi problémái felé fordult (NAGY M.–SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 1995b; NAGY M. 1999). A háború későbbi, geográfián belüli hatásai pedig leginkább a földrajztudomány és a politika, politológia egymáshoz való közeledésében, vagyis a geopolitika térhódításában öltöttek testet (HAUSHOFER, K.–OBST, E.–AUTENSACH–MAULL, O. 1928), de itt kell visszautalnunk a korszak nagy katonageográfusaira – mindenekelőtt HAUSHOFERre és NIEDERMAYERre –, akiknek személye már eleve biztosította hadtudomány és a geográfia „találkozását”.

Mindennek eredményeként elmondhatjuk, hogy a hadügy a modern geográfiában jelen van, mint ahogy a modern hadelmélet is helyet kér a földrajztudományban. A magyar geográfiában másfél évtizeddel ezelőtt ZOLTÁN Zoltán (1984) hívta fel a figyelmet arra, hogy a társadalom térbeli folyamatai, eseményei nem értelmezhetőek a nagy katonai vagy katonai vonatkozású eszmerendszerek nélkül.¹³ Tegyük hozzá: ennek így is kell lennie! A hadügy soha nem öncélúan, önmagától rendezi át a társadalom térbeli szerveződését. Ennek mindig szakmai okai vannak, és ezek az okok mindig az ural-

¹² TELEKI Pál A földrajzi gondolat története című művében így fogalmazta meg az első világháborúnak a geográfiára gyakorolt hatását; „...A háború, amely a földfelszín rendes folyású életének az emberi faktor szempontjából intenzívebb korát, az erőknek intenzívebb igénybevételét jelenti, megtanított arra, hogy ezeket az összes tüneményeket – tárgyakat, úgy mint jelenségeket –, amelyek a földfelszín egyik pontján, egyik területén csoportosulnak a maguk organikus és genetikusszövevényében, mint egységet, mint életegységet ismerjük meg. Megtanított tehát éppen arra, hogy borzasztó rövidlátás volna ezekből a tüneményekből ismét csak tendenciózusan, aprioristikusan egyeseket kiválogatva tanulmányozni. Azok a német iskolai geographusok, akik a politikai földrajz kizárólagos szükségét hangoztatták, borzasztó rövidlátók. A szintetikus földrajznak, a földfelszín egyes területei szerves egységei életrajzában, a tájrajznak fontosságát semmi sem igazolta jobban ennél a minden tényezőt igénybevevő, mindenre kiható háborúnál...” (TELEKI P. 1917).

¹³ ZOLTÁN Zoltán A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete című művében adott hangot annak a gondolatnak, hogy a hadelméleti megközelítés segítséget nyújthat a társadalom térbeli szerveződésének vizsgálata során. Ha katonai kifejezéseiben – nyilván nem a katonai szakmához tartozóként – néhol pontatlan is, de igen határozottan fogalmazta meg álláspontját, amikor így írt; „...A geopolitikát vagy katonapolitikát nálunk sokáig egyértelműen a fasiszta eszmerendszerhez tartozó kategóriának tartották. A polgári tudományok már korábban átvették ezeket, s bizonyos szituációk jellemzésére már nálunk is egyre gyakrabban kezdik ezeket a kifejezéseket használni. Világosan fel kell ismernünk, hogy bizonyos világpolitikai szituációkat, világgazdasági folyamatokat a korábbi szűk térszemlélet keretei között nem tudunk a maga (sic!) teljes összefüggés- és kapcsolatrendszerében feltárni, feltétlenül alkalmaznunk kell bizonyos geopolitikai fogalmakat (pl. „gazdasági nagytér”, „gazdasági erőter”, „integrálódó térségek” stb.)...” (ZOLTÁN Z. 1984. 14. p.)

kodó hadelméletben öltének testet. Ezért a földrajzi tér vizsgálata csak úgy lehet teljes, ha a katonai eszmerendszerek is helyet kapnak a geográfiai gondolkodásban. Nem katonaföldrajzról van itt szó, hanem egy magasabb kategóriáról, a valódi hadelméletéről, a háborúról és a társadalom biztonságáról szóló ismeretrendszeréről, amely ebben az esetben segíti a geográfus munkáját. Miként a katonai gondolkodásban – mint láttuk – egyre nagyobb szerepet kap a földrajzi elem, úgy kell ennek fordítva is lennie, a földrajztudománynak is nyitnia kell a hadtudomány felé. Ez a feltétele annak, hogy a két tudomány közötti, ma még erősen egyoldalú kapcsolat valódi kölcsönös viszonyná váljék.

IRODALOM

- AMACZI V.–BOMBAY L.–HÉJJA I. 1993. A világ hadseregei. – Zrínyi Kiadó, Budapest, 350 p.
- BANSE, E. 1937. Lehrbuch der Organischen Geographie – Verlag Walter de Gruyter & Co., Berlin – Leipzig, 626 p.
- BECK, L. 1955. Studien – Koehler Verlag, Stuttgart, 301 p.
- BERÉNYI I. 1992. Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései – Akadémiai Kiadó, Budapest, 165 p.
- BRILL, H. 1981. Der Strategiebegriff heute – Europäische Wehrkunde, 11. pp. 491–494.
- BURNHAUSER, A. 1966. Grundbegriffe der Strategie – Wehrkunde, 10. pp. 510–516.
- CHOLNOKY J. 1930. Az ember drámája – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, Budapest, 351 p.
- CLAUSEWITZ, C. VON 1961–1962. A háborúról I–II. – Zrínyi Kiadó, Budapest, 348 p. 517 p.
- CSÉFALVAY Z. 1994. A modern társadalomföldrajz kézikönyve – IKVA Könyvkiadó, Budapest, 366 p.
- CSIZMADIA S. 1998. A geopolitika, mint a nemzetközi kapcsolatok elemzésének módszere – Külpolitika, 1. pp. 3–31.
- FISCHER F. 1999. A poláris-arktikus vetületű (stratégiai) világtérkép kiformalódása a 20. sz. elejétől a karibi rakétaválságig. – In: PAP N.–TÓTH J. (szerk.): Változó világ, átalakuló politikai földrajz – JPTE TTK. Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 35–44.
- FOERTSCH, H. 1940. A háború tudománya – Gergely R. kiadása, Budapest, 198 p.
- GÓCZE I. 1997. A komplex katonaföldrajz néhány elméleti kérdése. – Földr. Ért. 46. 3–4. pp. 263–273.
- HAJDÚ Z. 1997. Az európai politikai földrajzi fejlődésének jellegzetes szakaszai. – In: PAP N.–TÓTH J.: Európa politikai földrajza. – JPTE, Pécs, pp. 3–28.
- HAJDÚ Z. 1999. Örökség, útkeresés, megújulás (A magyar politikai földrajz a XX. században). – In: PAP N.–TÓTH J. (szerk.): Változó világ, átalakuló politikai földrajz. – JPTE TTK. Földrajzi Intézet, Pécs pp. 61–65.
- HAUSHOFER, K. 1928. Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik. – In: HAUSHOFER, K.–OBST, E.–LAUTENSACH, H.–MAULL, O. Bausteine zur Geopolitik – Kurt Vowinckel Verlag, Berlin – Grunewald, pp. 29–48.
- HAUSHOFER, K. 1932. Wehr-Geopolitik, Geographische Grundlagen einer Wehrkunde — Junker und Dünhaupt Verlag, 138 p.
- HAUSHOFER, K. 1934. Erdkunde, Geopolitik und Wehrwissenschaft – Hueber, München, 15 p.
- HAUSHOFER, K. 1937. Weltmeere und Weltmächte – Zeitgeschichte – Verlag, Berlin, 285 p.
- HAUSHOFER, K.–OBST, E.–LAUTENSACH, H.–MAULL, O. 1928. Über die historische Entwicklung des Begriffs Geopolitik. – In: u.ő.: Bausteine zur Geopolitik – Kurt Vowinckel Verlag, Berlin – Grunewald, pp. 29–49.
- HENNIG, R. 1917. Der Krieg als Förderer geographischer Bestrebungen – Petermanns Geographische Mitteilungen, 12. pp. 361–363.
- HETTNER, A. 1927. Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden – Ferdinand Hirt, Breslau, 436 p.
- JULIER, F. 1934. A háború új alakja – Magyar Szemle, 5. pp. 59–70.
- KÁDÁR L. 1957. A geografikum problematikája – Földr. Közl. 81. pp. 1–8.
- KOVÁCS J. 1991. Hadászat és geopolitika – Magyar Tudomány, 9. pp. 1070–1086.

- LIDDELLHART, B. H. é.n. *Strategie* – Rheinische Verlags-Anstalt, Wiesbaden, 462 p.
- LUDENDORFF, E. 1936. *Der totale Krieg* – Ludendorffs Verlag, München, 120 p.
- MARKOVITS Á. 1931. A milliós hadseregek hatása a vezérre s a csata tervezésére a világháború előtt – *Magyar Katonai Szemle*, 9. pp. 1–15.
- MAYER-CSEJKOVITS K. 1927. A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban – *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. pp. 152–187.
- MAYER-CSEJKOVITS K. 1931. A hadviselés és a hadvezetés történelmi fejlődése – *Magyar Katonai Szemle*, 10. pp. 1–23.
- MC CULLOUGH, D. 1986. Óceántól óceánig, A Panama-csatorna építésének története – Európa Könyvkiadó, Budapest, 811 p.
- MENDŐL T. 1932. Táj és ember, Az emberföldrajz áttekintése – *Magyar Szemle Társaság*, Budapest, 79 p.
- MENDŐL T. 1999. A földrajztudomány az ókortól napjainkig – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 274 p.
- MUNDT, H. 1934. *Geographie und Strategie* – Geographische Zeitschrift, 1. pp. 1–16.
- NAGY M. 1999a. Geopolitika és hadtudomány – *Magyar Tudomány*, 7. pp. 769–778.
- NAGY M. 1999b. A tengeri hatalom geopolitikája – In: PAP N.–TÓTH J. (szerk.): *Változó világ, átalakuló politikai földrajz* – JPTE TTK. Földr. Int. Pécs, pp. 293–298.
- NAGY M.–SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 1995a. A magyar katonaföldrajz alapkérdésének változása és vizsgálati mutatói – *Földr. Ért.* 44. 1–2. pp. 71–89.
- NAGY M.–SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 1995b. A földrajzi ismeretterjesztés és a háború – *A Földrajz Tanítása*, 5. pp. 4–8.
- NAGY M.–SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 1997. Földrajz és biztonság – *Földr. Közl.* 121. 3–4. pp. 219–226.
- NIEDERMAYER, O. VON 1942. *Wehrgeographie* – Steiniger-Verlage, Berlin, 108 p.
- PROBÁLD F. Szerk. 1995. *Pro Geographia Humana* – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 177 p.
- RADÓ S. 1930. *Atlas für Politik, Wirtschaft, Arbeiterbewegung* – Verlag für Literatur und Politik, Wien–Berlin, 168 p.
- RADÓ S. szerk. 1968. *Képes politikai és gazdasági világtalasz* – Kartográfiai Vállalat, Budapest, 354 p.
- RATZEL, F. 1887. *A Föld és az ember, Antropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai* – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 632 p.
- SÁRFALVI B. 1966. *Az ember és a Föld* – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 213 p.
- SCHUMACHER, R. 1938. Ist die Geopolitik eine Wissenschaft? – *Zeitschrift für Geopolitik*, 12. pp. 952–959.
- SCHWEITZER F.–TINER T. szerk. 1996. *Nagyberuházások és veszélyes hulladékok telephelykiválasztásának földrajzi feltételrendszere* – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 180 p.
- STRÖMPL G. 1916. Földrajzi vonatkozások a háborúban – *Földr. Közl.* 44. 1–5. pp. 38–47., 114–129., 181–190., 260–267.
- STRÖMPL G. 1921. A geográfia mibenléte – *Földr. Közl.* 49. 5–7. pp. 100–105.
- TELEKI P. 1917. *A földrajzi gondolat története* – A szerző kiadása, Budapest, 231 p.
- UJHELYI P. 1908. *Hadtörténelem és katonai földrajz* – *Magyar Katonai Közlöny*, 9. pp. 1026–1046.
- WAGNER R. 1956. A táj fogalma – *Földr. Közl.* 80. 4. pp. 335–354.
- WINDE, J.–KNOLL, C. 1977. *Schlagadern des Seeverkehrs* – Urania-Verlag, Leipzig-Jena-Berlin, 128 p.
- WOINOVICH E. 1910. *Elmélkedés a modern háborúról* – *Magyar Katonai Közlöny*, 12. pp. 1014–1032.
- ZOLTÁN Z. 1984. *A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete* – Tankönyvkiadó, Budapest, 429 p.